

AHLAKÎ GELİŞİM, DİNİ DÜŞÜNCE VE DAVRANIŞLAR*

Roger STRAUGHAN

Çev: *Abdulvahit İMAMOĞLU** / Tuncay AKSÖZ****

Ahlaki eğitim, her türlü belirlemelere ve kısıtlamalara yatkındır. Bu belirlemelerden en önemlisi ‘gelişimsel’ olarak ifade edilebilir. Herhangi bir alanda öğretim, gelişimsel açıdan neyin muhtemel olduğunu hesaba katmalıdır. Yeni başlayan bir öğretmen ne kadar hırslı ve yetenekli olursa olsun, öğrencilerine izafiyet teorisini, metin eleştirisini, matematiksel hesapları öğretme konusunda çok fazla başarıya sahip olamayabilir. Fakat gelişimsel açıdan mümkün olan nedir? Gelişimin olguları nelerdir ve hangi teoriler bu olguları en iyi şekilde açıklar? Özellikle bu sorular ahlak ve din alanında gelişimsel konular üzerinde yapılan son çalışmalarla ilgilidir. Bu yazı kitabın ana konusu olan inanç ve davranış arası ilişkiye yoğunlaşacak ve bu konunun önemini inceleyecektir. Burada neyin ahlaki ve dini gelişimle ilgili olduğunu ortaya çıkarmaya çalışacağız.

* Bu çalışma, Roger Straughan’ın ‘Beliefs, Behaviour and Education’, Cassell Press, London, 1989. adlı İngilizce kitabının 101-109. sayfalarında yer alan ‘The Development of Moral and Religious Ideas and Behaviour’ adlı yazısının çevirisidir.

** Doç.Dr. Sakarya Ü. İlahiyat F. Din Psikolojisi Anabilim Dalı

*** Sakarya Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Psikolojisi Yüksek Lisans Öğrencisi

Biz hepimiz ister yedisinde ister yetmişinde olalım; yaşamımızın şu anında bir önceki gelişimimizin izlerini taşıyoruz. Bütün bireyler sürekli bir değişim durumundadır. Bu tür değişiklikler en azından günlük dildeki kullanımı içinde biz onları uygun gördüğümüz takdirde ‘gelişim’ olarak ifade edilir.

Bireylerin değiştiği ve geliştiği en temel iki unsur, dünya görüşleri ve onun içindeki hareketleridir. Açlıktan ölmek üzere olan bir mülteci çocuğun resmini bir bebeğe ve 15 yaşındaki çocuğa gösterin. İkisi de aynı resmi, görme sınırlarının aldığı aynı uyarıcılar olarak görecektir. Fakat tecrübelerimizin benzerliği orada son bulacaktır. Bebek resminin rengine ve şekline tepki gösterecektir; fakat genç normal olarak açlık, evsizlik, yoksunluk ve ihtiyaç gibi kavramları resmedilen duruma uygulayarak görsel bilgiyi açlıktan ölmek üzere olan bir çocuk olarak yorumlayacaktır. Bu kavramlar çocuğa, durumla ilgili bir şeyler yapılmalı-hatta belki de kendisi bir şeyler yapmalı- diye düşünmesine yol açan duygusal ve dürtüsel belirtiler taşımaktadır. Bu yüzden biz hem dünyayı yorumlamak için tecrübelerimizi kavramlaştırarak geliştiririz; hem de bu kavramlaştırmaları, bizi güdülemesi ve belirli şekilde hareket etmeyi gerçekleştirmek üzere kullanırız.

Ahlak ve Dinin Doğası

Ahlak ve din gelişimsel yönden öncelikle şu iki özelliğe sahiptir. İlk olarak ahlak ve din ayırt edici kavram kümelerine sahiptir. Biz bu kavram kümelerini yeni deneyimlerimizi yorumlamak ve onları belirli kalıplara dökmek için kullanırız. İkinci olarak, bu yorumlar bir kısım hareketlerin lehine ve bir kısmının da aleyhine genellikle yönlendirici bilgiler içerir.

Bu özellikleri tanımlamak için hem ahlaki hem de dini alandan bir örneği ele alalım.

A) Bir çocuk arkadaşının bir bahçeye girip ağaçtan elma aldığını görür. Bu yeni tecrübe; eğer ahlaki kavramlarla ifade edilirse ahlaki bir durum olabilir. Bundan dolayı; bahçe, çocuğu elma alması için davet etmeyen bir yabancıya ait ise; sahiplik, mülk, izinsiz girme, izin, çalma kavramları durumu yorumlamak için kullanılabilir. Bu kavramlar sadece tanımlayıcı değildir, aynı zamanda değer ve norm taşırlar. Örneğin, izinsiz girme birisinin hakkı olmadığı bir yere girmesidir. Çalma ise; başkasının malını haksız yere almaktır. Bundan dolayı, bu tür ahlaki terimlerle olayı kavramlaştırmak, izinsiz girme ve çalmanın ahlaki sebeplerinin olduğunu gösteren değerlendirmeci ve yönlendirici tanımları kabul etmek demektir. Bu tabii ki; çocuğun elmaları geri

götürmesi için arkadaşını ikna ederek bu sebepleri etkileyeceği anlamına gelmez.

B) Bir çocuk; anne ve babasının sürekli Tanrı adını verdikleri görünmez bir varlıktan yardım istediklerini ve O'na şükrettiklerine şahit olur. Bu tecrübenin yorumlanması ve açıklanması gerekiyorsa dini kavramlara ihtiyaç duyulur. O zaman ebeveynin davranışı, 'Tanrı, erdem, günah, kurtuluş' gibi dini kavramlar içeren dua ve ibadet kavramları ile anlaşılabilir. Dini kavramlar sadece tanımlayıcı değildirler. Örneğin, ibadet kavramı Tanrıyla ilgili olandır. Günah ise Tanrıdan ayrılığı ifade eden olumsuz bir durumdur. Bundan dolayı, tecrübeleri dini terimlerle ifade etmek; kişinin neyi yapıp yapmamasına karar vermede göz önünde bulunduracağı dini faktörlere açık olması demektir.

Fakat din ve ahlak belirgin ve ayrılabilir gelişim alanları mıdır? Eğer öyleyse, bu alanlar tam olarak nedir, sınır ve boyutları nelerdir? Ahlaklı ya da dindar olmak ne anlama gelir? Bunlar yaygın anlaşmazlıklara sahip, üzerinde ciltlerle kitap yazılmış zor ve karışık sorulardır. Burada bizimle alakalı iki husus bazı zorlukları ifade etmek için işe yarayacaktır:

1) Ahlak ve din; belirli düşünme, muhakeme, yargılama ve karar verme kavramlarıyla mı, yoksa belirli inanç, prensip, değer ve davranış kavramlarıyla mı tanımlanmalıdır? Bu ayrım çoğunlukla yapı ve muhteva olarak tanımlanır. Bir yandan bazıları ahlakın, ahlaki çıkarımların ve yargılamaların yapıldığı bir yapı tarafından karakterize edildiğini iddia etmişlerdir (Örneğin, belirli davranışların geçerli bir nedeni olduğunu göstermek için tarafsız ve kişisel olmayan genel ve evrensel prensipleri uygulamak). Öte yandan başkaları ahlakın temel olarak belirli değerler ve prensipler içerdiğini düşünürler (Örneğin; adalet arama ve diğer insanların ilgilerini göz önünde bulundurma). Benzer bir ayrım; belirli dini inanç ve kural ile dini düşünce ve uygulama arasında da yapılabilir.

2) Ahlak ve din, yargı ve inanç terimleri ile mi, yoksa fiil ve davranış terimleriyle mi tanımlanmalıdır? Kişi, ahlaki yargılarda olgun, ahlaki çıkarımlarda mantıklı, ahlaki ikilemleri göz önünde bulundurmada mahir hatta ahlaki hükümleri ve kararları harekete dönüştürmede kötü olsa bile; ahlaklı ya da ahlaki olarak gelişmiş sayılabilir mi? Ya da diğer bir açıdan birey davranışları için haklı mazeretler ve sebepler göstermede asla sıkıntı duymayıp; yaptığı işlerde erdemin sembolü gibi gözükyorsa, ah-

laklı olduğu ya da ahlaki olarak gelişmiş olduğu söylenebilir mi? Benzer olarak, dini düşünce ve muhakeme konusunda bilgili olan ya da dini aktivitelere düzenli olarak katılan birisi dindar olarak ifade edilebilir mi?

Bu çalışmanın sınırlılığı, ahlaki ve dini gelişim araştırmalarında ele alınmayan bu iki kapsamlı konuya değinilmesine izin vermez. Bizim burada yapabileceğimiz, her iki durumun unsurlarının bir dengede olması gerektiği varsayılarak kısa yoldan çözüm aramaktır. Bu bakış açısıyla, ahlak ve din hem belirgin bir içerik hem de belirgin bir yapıya sahip olacak ve ikisi de hüküm ve fiillere göndermede bulunacaktır. Bu her bir alandaki gelişimin geniş bir yelpazeyi kapsayacağını ve konudaki ayrıntılardan biri diğerinden fazla vurgulanmış ise çarpıtılmış bir durumun ortaya çıkmasına neden olacağını vurgulamaktadır. Ahlakın yapısını, yargısını ve fiilini gösteren iyi bir örnek John Wilson'un ünlü 'ahlaki eğitim almış insan' tahlili olacaktır.

Fakat ahlak ile din arasındaki ilişki nedir? Eğer bu iki alan birbiri ile yakından ilgili ve bağımlı ise bunlardaki gelişim muhtemelen bu ilişkiyi ortaya çıkaracaktır. Eğer her biri birbirinden ayrı ve bağımsız ise ahlaki ve dini gelişimi aynı başlık altında göstermek için daha az veri ortaya çıkacaktır. Tartışma bu konuyu daha da zorlaştırır. Burada teklif edileceklerin tümü bu karışık soruna kısa yoldan ve geçici çözüm aramadır.

Bir yandan, ahlak ve dinin her birisinin kendine ait ayırt edici dil, kavram ve süreçlere sahip olmasından dolayı bu iki kavram kesinlikle birbirinden bağımsız gözükmektedir. Örneğin, günahkâr kavramı ahlaki olarak yanlış olanı ifade etmez. Diğer yandan ahlak ve dinin her ikisi de temelde insanların nasıl davranması gerektiği ile ilgilidir. Bizim diğer insanlara karşı olan ahlaki tutumumuz çoğunlukla bizim onlar için neyin yararlı ve iyi olduğu konusundaki inancımız tarafından belirlenir. Aynı zamanda bu bizim insanoğlunun doğası ile ilgili görüşümüze bağlıdır. Örneğin, diğer insanlar benim erkek ve kız kardeşlerim mi, aynı ortak atayı mı paylaşıyoruz ya da atom ve moleküllerin tesadüfî bir toplamı mıyız? Bundan dolayı, belirli açılardan ahlak ve dinin birbirinden bağımsız olduğu ortaya çıkar; fakat diğer açılardan bu iki kavram birbirine çok yakından bağlıdır. Eğer bu doğru ise, ahlaki ve dini gelişim arasındaki ilişki muhtemelen benzer kompleks bir seyri takip edecektir.

Dini ve Ahlaki Gelişim

Şimdiye kadar biz gelişim kavramını dikkate almadan ahlaki ve dini kavramları anlamaya çalıştık. Fakat bu alandaki tecrübemizin hangisinin tam olarak gelişen olduğu düşünülebilir? Bu gelişim nereden nereye doğru oluşmaktadır? Gelişimin teorik önemine daha önce değinildi. Fakat biz, dinde ve ahlakta teorik olandan daha fazla bir boyutun olduğunu gördük.

Çocukların ve yetişkinlerin dini ve ahlaki açıdan geliştiği fikri birçok insanın kanaatleriyle örtüşür. Birçok ebeveyn ve hatta öğretmen çocukların nasıl ahlaki ve dindar olduğuna dair nispeten yüzeysel bir görüşe sahiptir. Çocuklar neyin doğru neyin yanlış olduğunu, kendilerine kesin ve belirgin şekilde neyin doğru ve neyin yanlış olduğunun söylenmesi ve bu direktiflerin ödül ve cezayla sıkça pekiştirilmesiyle öğrenirler. Böylece, hem dini ve ahlaki bir kodu oluşturur hem de uygun erdemleri benimsemiş olurlar.

Bu ortak görüş çeşitli açılardan yetersizdir:

1) Ahlakın ve dinin belirli bir koduna uymayı öğrenmek ahlakın ve dinin bütününe ifade edemez. Çünkü yargı ve muhakemenin aksine burada davranışa vurgu yapılmaktadır. Hiçbir davranış, onu destekleyen kavramları ve motifleri referans göstermeden dini ve ahlaki olarak ifade edilemez.

2) Ahlak ve dinde itaatin önemi ve değeri abartılıdır. Kendine söyleneni baskı altında yapmamak çoğunlukla ahlaki ve dindar olmanın işareti olabilir. Çünkü bir otoritenin zorlaması asla neyin ahlaki ve dini açıdan doğru olduğunu kesin olarak ortaya koyamaz.

3) Çocukların bu alanlarda direkt talimat yoluyla öğrenmedikleri ve ilerlemediklerine dair önemli miktarda delil vardır. Bu süreci en iyi açıklayan kelime 'gelişme' dir. Bu durum birkaç örnek anahtar kavram çalışmalarını referans alınarak kısaca gözden geçirilecektir. Bu araştırma şüphesiz sadece tanıtıcı olacaktır ve kesinlikle kapsayıcı olmayacaktır.

Jean Piaget 'ahlaki gelişim' kavramını derinlemesine inceleyen araştırmacılardan biridir ve onun çalışmaları sıklıkla eleştirilmesine ve karşı çıkılmasına rağmen son derece etkili olmuştur. O İsviçreli çocuklarla yaptığı mülakatlardan hareketle genel zihinsel gelişim teorisine bağlı olarak kompleks bir ahlaki gelişim teorisi oluşturmuştur.

Piaget özerk ve bağlı olarak ifadelendirdiği iki ayrı ahlaki tip tanımlamıştır. 'Bağlı' aşamada çocuklar çeşitli türdeki kuralları kesin, kutsal ve dokunulmaz olarak kabul ederler (Örneğin; bu doğrudur çünkü kural böyle di-

yor). Onların bu aşamadaki ahlaki yargıları esnek değildir. Bir hareketin doğruluğunu ve yanlışlığını o kişinin niyetine ve dürtülerine bakmadan fiziksel sonuçlara göre belirlerler. (Örneğin; bir takım tabakları kazara düşürmek, kasıtlı olarak bir taneyi kırmaktan daha kötüdür). Çocuklar akranlarıyla işbirliği yapmayı ve başkalarının görüşlerini daha iyi öğrendikleri için özerk aşamaya doğru gelişirler. Burada kurallar iradi olarak seçilir ve altında yatan mantık beğenildiğinde davranış haline getirilir. Ahlaki hükümler belli şartlara bağlı olarak yapılır ve hafifletici faktörler göz önünde bulundurulur (Örneğin; daha iyisini bilemeyecek kadar genç olmak).

Bununla beraber bu gelişimsel sıra, Piaget'e göre olmazsa olmaz değildir. Herkes bir üst aşamaya ulaşamaz ve çocuklar ne belirli bir aşamaya göre davranırlar; ne de belli yaşlar, belirli aşamalara bölünebilirler.

Son zamanlarda, Amerikalı psikolog Lawrence Kohlberg ve yardımcıları, Piaget'in basamaklarını geliştirmeye çalışmışlardır ve 20 yıldan fazla bir süredir teorik ve pratik çalışmaların büyük bir yekününü oluşturmuşlardır. Farazi ahlaki ikilemler (Örneğin; parasız bir adam ölmekte olan karısını kurtarmak için ilacı çalmalı mıdır?), kullanılan mülakatlara dayanan kültürler arası ve tarihi süreçte yapılan çalışmaların bir sonucu olarak, Kohlberg çocukluktan yetişkinliğe uzanan 6 ayrı ahlaki muhakeme basamağının olduğunu ileri sürmüştür. Gerçi daha sonra bu 6 basamağın pratikte oluşup oluşmadığı konusunda şüpheye düşmüştür.

Bu basamakların ayrıntılı tasvirleri bütün yönleriyle gösterilmiştir; fakat belki de onları tasvir etmenin en iyi yolu; doğru olarak nitelendirilen şeyin yapılabilmesi için her basamakta öne sürülen sebeplerin gösterilmesidir. Örnekler şöyledir:

- 1.Basamak: cezadan sakınma isteği
- 2.Basamak: kişinin ihtiyaçlarını tatmin etme isteği
- 3.Basamak: diğer insanların kendisi hakkındaki iyi düşüncelerini elde etme isteği
- 4.Basamak: sosyal kurumların otoritesini onaylama isteği
- 5.Basamak: diğer insanların haklarına saygı gösterme konusunda kabul edilen sorumluluğu onaylama isteği

6.Basamak: evrensel ya da kendi seçimine dayanan ahlaki prensiplere uymada ferdi sorumluluğunu onaylama isteği

Piaget gibi Kohlberg de herkesin geçmek zorunda olduğu basamakların yer aldığı benzer bir sıranın olduğunu iddia etmiştir; fakat kişi ulaştığı belirli basamağın karakteristik özelliklerini her zaman istikrarlı bir şekilde yapamaz. Birçok yetişkin 3. ve 4. basamağın ötesine geçemez. Kohlberg'in bu metinde yer alan eğitimin önemi ile alakalı diğer önemli iddiaları şunlardır:

- 1) Basamaklar arası gelişim etkili olmayan direkt talimatlarla hızlandıramaz; fakat bulunduğu basamaktan daha üstte yer alan basamağın mantıklı unsurlarını gösteren iddia ve tartışmalar ortaya çıkarılarak bu gelişim hızlandırılabilir.
- 2) Kişi basamaklarda ne kadar çok ilerleyebilirse o kadar çok ahlaki yargılara göre davranabilir.

Kohlberg ve Piaget'in çalışmaları da tartışmalıdır ve mutlak kabul edilmiş gerçekler olarak değerlendirilmemelidir. Bununla beraber bu durum ahlaki gelişim konusundaki kavramların yavaş yavaş nasıl oluştuğunu gösterir ve gelişim konusundaki içerik/form ve yargı/hareket kavramlarının merkezdeki yerini ifade eder. Onların çalışması, ahlaki gelişimin bilişsel gelişim yaklaşımı olarak değerlendirilmesine itici bir güç olmuştur. Burada özetlenemeyecek kadar birçok önemli araştırmaları da etkilemişlerdir.

Zihinsel gelişim yaklaşımı, bu konudaki eserler daha az olmasına ve iyi bilinmemesine rağmen ahlakta olduğu gibi dinde de kabul edilir. Örneğin; Goldman, Piaget'in genel zihinsel gelişim teorisini şu sıralamayı ifade etmek için kullanır.

- Din öncesi dönem: 5-7 yaş, dini anlayış peri masalı düzeyinde ve tanrı anlayışı kaba bir antropomorfizme (Tanrıya insana dair benzerlikler atfetme) dayanır.
- Alt dini düşünce dönemi: 7-11 yaş, daha somut ve maddeci bir seviyede olmasına rağmen daha mantıklı bir anlayış belirgindir.
- Kişisel dini düşünce dönemi:11 yaş ve üzeri, gerçek olmayan yorumların mevcut olduğu daha soyut ve manevi bir anlayış dönemi

Piaget'in çalışmasının Goldman'ın çalışmasını etkilediği gibi, daha yakın zamanlarda Kohlberg'in çalışmaları dini gelişime paralel bir tanım ortaya

koymuştur. Örneğin; Fowler 4 yaşında başlayan 1.Basamaktan (sezgisel-yansıtmacı inanç basamağı) en az 40 yaşındaki 6.Basamağa (evrenselleştirici inanç basamağı) uzanan 6 inanç gelişim basamağı ortaya çıkarmıştır. Daha soyut bir tanım, çocukların tanrı kavramından bahseden ve Kohlberg'in basamaklarını takip eden Oser tarafından ortaya konulmuştur. Oser'in,

- 1.Basamağında; Tanrı fiziksel açıdan güçlü bir figür
- 2.Basamağında; bir şeyin karşılığı olarak faydalar bahşeden kişi
- 3.Basamağında; kişisel bir arkadaş ya da kollayan çoban
- 4.Basamağında; kural koyucu
- 5.Basamağında; özerk ahlaki davranışı destekleyen kişi olarak görülür.

Bu tür bir sıralama, ahlaki ve dini gelişim basamaklarıyla ilgili ilginç soruları ortaya çıkarır.

Burada örneklendirilen zihni gelişim yaklaşımı mevcut olan tek yaklaşım değildir; fakat gelişimin ahlak ve dinde olduğunu gösteren önemli bir yapıya sahip olduğundan dolayı dikkate değer bulunmuştur. Aksine öğrenme yaklaşımları dinden daha ziyade ahlaka uygulanabilir. Öğrenme yaklaşımları diğer insanların taklit edilmesi ya da ödül ve cezalarla davranışların şekillenmesi ve değişmesine odaklanır. Bundan dolayı uygun davranışlar pekiştirilir; uygun olmayan davranışlar söner; fakat böyle bir terminoloji içerik problemini çözmek için hiç bir şey yapamaz. Kim neyin ahlaki açıdan uygun olup olmadığına karar verecek? Bazılarının şartlara uygun olduğunu iddia ettiği yöntemlerle çocuklara belirli davranış şekillerini aşılama doğru mudur? Bu yaklaşımlar sosyal kontrol açısından doğru kabul edilmelerine rağmen; eğer onlar dindar ya da ahlaklı olmanın temel parçasını oluşturan, davranışın ötesinde yer alan niyetlere, hislere, inançlara ve kavramlara bakmada başarısız ve davranışın sınırlı kavramlarıyla ahlaki tanımlamaya çalışıyorsa bu yaklaşımların ahlaki gelişim açısından çok şey ortaya koyduğu şüpheli gözükmektedir.

Davranış temelinde ahlaki ve dini gelişimi konuşmak imkânsız olmasa bile zordur. Zihinsel gelişim yaklaşımının davranışsal faktörler pahasına, yargıyı ön plana çıkararak aksi yönde bir hata oluşturma riski vardır. Bununla birlikte, zihinsel gelişim, din ve ahlak alanında bireylerin nasıl geliştiğine dair en aydınlatıcı bir görünüm sunmaktadır.